

PRIEŽODIS ANT TO PEILIO BOBA RYGNON NUJOTŲ: MITOLOGINĖ VAIZDO INTERPRETACIJA

GIEDRĖ BUFIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – tiriamasis priežodis lietuvių ir kitose Europos tautų kalbose (lenkų, rusų, anglų, vokiečių, olandų). Lietuviški posakiai rinkti iš Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto sisteminės Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekos (77 variantai), svetimkalbiai – iš įvairių spausdintų šaltinių.

Darbo tikslas – nustatyti priežodžio meninio vaizdo kilmę, išrinkti mažiausiai nuo pirmąjį modelio nutolusius variantus, išryškinti nagrinėjamų tekstų sąsajas su Europos tautų tikėjimais ir prietarais apie geležies / peilio sakralumą, antgamines raganų savybes.

Tyrimo metodai – analitinis, aprašomasis, lyginamasis.

Žodžiai raktai: tarptautinis priežodis, jojimas ant peilio, ragana, tikėjimai ir prietarai.

Įvadas

Kai apie lietuvių patarles ir priežodžius kalbama mitologiniu aspektu, pirmiausia dėmesys krypta į posakius, kuriuose minimos mitinės būtybės – Dievas, velnias (biesas, kipšas), aitvaras, laumė ir kt. (pvz., *Nevyk Dievo į medį* LPP I 555; *Vaiposi kaip biesas prieš žaibus* LPP I 339; *Bijo kaip velnias Perkūno* KrVP I 262; *Balai esant kipšo netrūks* LPP I 271; *Turtingam ir aitvaras neša* LPP I 102; *Blaškosit laumė po jaują* VPŽ 9). Kita grupė – tai posakiai, išlaikę tradicinių papročių ar ritualų fragmentus (pvz., *Mušk baltą gaidį, kad tave nenustropė: būtum[b]ei gavęs pirtį* SLT 305; *Šnypščia kaip žaltys be ožkos pieno, Uždek žalčio žvakę, o susirinks žalčiai* DŽT 318). Tačiau žinant, kad liaudies poetinės kūrybos meninių formų raida vyko daug lėčiau už turinio raidą, o patarlės ir priežodžiai iš kitų tautosakos žanrų išsiskiria tekstų pastovumu, kartais verta archajinių mitinių vaizdinių paieškoti ir ten, kur iš pirmo žvilgsnio nė neįtartum juos esant.

Bėgant amžiams ir kintant mito sampratai, XX a. pirmojoje pusėje įsivyravo tendencija laikyti mitą tam tikru mąstymo būdu (jį apibūdina specifinis erdvės, laiko, viso pasaulio ir jame vykstančių reiškinių suvokimas), tam tikra ideologija ar filosofija (Laurinkienė 1998: 85). Kitados atstovavęs apibrėžtai religinei ideologijai,

dabar mitinis universumas išlikęs tik fragmentiškai, jo apraiškų galima rasti tiriant įvairias kultūrinio gyvenimo formas: tautosaką, magiją, liaudies mediciną, kulinarinius receptus, drabužių formas ir spalvas, architektūros detales ir t. t. (Vaitkevičienė 2001: 29–30). Iš tautosakos žanrų akivaizdžiausią ryšį su mitu išlaikė sakmės ir pasakos, apeiginės dainos (kalendorinės, darbo, vestuvių), taip pat raudos (Laurinkienė 1998: 87). Patarlės ir priežodžiai teikia palyginti mažiau mitinės informacijos, tačiau jų tekstų pastovumas garantuoja tyrėjams įdomių archajinio pasaulėvaizdžio relikvų. Įprasta teigti, kad mažųjų žanrų išlaikyta mitinė informacija yra apnykusi, labai pakitusi. Tai teisinga tik iš dalies. Kitų tyrėjų, pavyzdžiui, Tatjanos Civjan, nuomone, mažieji žanrai šiuo aspektu yra savarankiški ir visaverčiai. Tačiau jiems būdingas lakoniškumas lemia savitą mitinės informacijos kodavimo būdą: į trumpą tekstą telpa tik jos „ekstraktas“ – be jokių paaiškinimų ir jungčių, vien pradžia ir pabaiga siejamos teisingumo postulato, kuris pirmą kartą mąstyme atstodavo priežastinį ryšį (Цивьян 1985: 174–175). Senąsias, ikirikščioniškajai pasaulėjautai priklausančias mitines figūras patarlių ir priežodžių tekstai išlaikė ir tada, kai tikroji jų prasmė išblėso ar buvo visai užmiršta. Tokiais atvejais mitines figūras ne taip paprasta atpažinti. Pasiryžusiems žengti šiuo keliu pagrindines gaires nuzymėjo Archeris Tayloras beveik prieš aštuonis dešimtmečius. Pirmasis žingsnis tiriant neaiškios semantikos posakį – sukaupti kuo daugiau jo variantų, išsiaiškinti vartojimo aplinkybes, apibrėžti paplitimo arealą; kitame tyrimo etape reikės gilintis į tradicinius papročius, tikėjimus, prietarus, mėginant nustatyti, į kurį iš jų nukreipta posakio aliuzija; taip pat ieškoti istorinių žinių, padedančių nušviesti posakio amžių (Taylor 1931: 191, 197–198).

Lietuvių priežodžio variantų apžvalga

Geras peilis turi būti aštrus. Kad tai svarbiausia fizinė jo savybė, nesunku įsitikinti pavarčius „Frazeologijos žodyną“ – dauguma peilį mininčių frazeologizmų yra pagrįsti jo aštrumu, pavyzdžiui: *ant peilių eiti* „labai nesutikti, vaidytis“, *devyni peiliai pervėrė širdį* „apie didelį sielvartą“, *kaip peiliu pervėrė* „suskaudo“, *peiliais raižyti* „apie prastą baramo savijautą“ ir t. t. (FrŽ 510–511). Panašiai lietuvių patarlių ir priežodžių vaizduose peilio aštrumas akcentuojamas dažniau už kitas jo savybes:

Aštrus peilis – aštrus vyras LMD I 724(62)

Aštrus peilis dailiai pjauna LTR 554(209)

Drožk, kol peilis aštrus LTR 1962(157)

Peilis aštrus, o liežuvis dar aštresnis MST 114

Tuo tarpu atšipę ašmenys suvokiami kaip rimtas peilio trūkumas, nukrypimas nuo normos, kurį būtina ištaisyti: buku, nepagaląstu peiliu sunku ar visai neįmanoma pjauti, t. y. peilis praranda svarbiausią savo funkciją. Toks įrankis daro gėdą nerūpestingam ar apsileidusiam savininkui, vertam pašaipos. Šioje situacijoje lietuviai nuo senų laikų vartoja šmaikštų posakį: *Ant tokio peilio boba į Rygą nujotų* LTR

6209(36); *Tavo peiliu boba raita Rygon nujotų* LKŽ IX 747; *Šitoks peilis tik bobai Rygon joti* LTR 545(131/65) ir pan. Dažniausiai priežodis vartojamas atšipusiam peiliui apibūdinti, bet yra keletas pavyzdžių, taikomų ir kitiems įrankiams: *Ant tokio dalgio galima raitom į Rygą joti* LTR 4849(110); *Ot kirvio ašmenys, gali į Rygą joti* LTR 1415(370); *Ant jo pjūklo Rygon joti galima* LTR 5837(669); *Žirklių gerumėlis – į Rygą gali joti* LTR 2145(330/190). Kaip matyti iš cituotų variantų, priežodis vartojamas labai siaurai – tuo vieninteliu atveju, kai reikia emociškai reaguoti į atšipusį įrankį. Tai aišku iš priežodžio artimiausio konteksto ir tautosakos rinkėjų negausių komentarų: „apie atšipusį peilį sakoma“ (LTR 1272/135); „vadinasi, neaštrus“ (LTR 545/131/65); „visai atšipęs“ (LKŽ I 343); „jei neaštrus kirvis, peilis, pjautuvas, pie-la, britva“ (LTR 811/362). Jeigu tiriamo posakio vartosena taip griežtai apibrėžta, arba, kitais žodžiais tariant, semantinis jo talpumas nedidelis, kuo gi jis įdomus, kodėl vertas išsamesnio tyrimo? Be jokios abejonės, tai netikėtas, tiesiog trykštantis humoru vaizdas, puikiai tinkantis reikšti visai puokštei emocijų – nustebimui, pašaipai, ironijai, pykčiui, nusivylimui:

Nu ir peilis! Į Vilnių gali jot! LTR 2575(34)

Peiliu į Rygą nujotum, o jis dar siūlą brizena! LKŽ I 1062

– *Ar gerai ima mano peilis? – Oo! Boba gali į Vilnių joti, niekas nepasidarytų*
FrŽ 108

Kad tavo peilį gelandyk negelandyk – vis tiek boba į Rygą nujotų LKŽ III 209

Beje, tyrėjų yra pastebėtas dėsningumas: kuo posakio turinys menkesnis, t. y. susijęs ne su aukštomis moralės normomis, o su kasdiene buitimi, juo labiau tikėtina, kad tas paprastas turinys bus išreikštas komišku vaizdu (Bystron 1933: 67). Paremijos forma tokiais atvejais įgyja didesnę svarbą, lyg ir kompensuodama idėjos mažavertiškumą. Mūsų tiriamasis atvejis šį dėsningumą patvirtina. Paprasta ir labai konkreti buitinio pobūdžio idėja perduodama spalvingu komišku vaizdu. Komišku-mas kyla iš tikrovėje nesančio reiškinių (lot. *impossibilia*, ten pat: 70), kuris posakio tekste neretai dar pabrėžiamas hiperbole.

Apie tiriamos paremijos tekstą pirmiausia tenka spręsti iš jo paviršinės struktūros (leksikos ir sintaksinio modelio), pasiremiant, žinoma, turimais komentarais ir kontekstiniais duomenimis. Kaip taikliai yra pastebėjęs profesorius Kazys Grigas, turimų variantų visuma – tai patarlės visapusio stebėjimo laukas (Grigas 1998: 130). Tyrimą palengvina variantų gausa ir įvairovė. Lyginant skirtingus to paties tipo variantus, pirmiausia į akis krinta sinoniminiai žodžiai, regioninius savitumus atspindinčios tarmybės, taip pat papildomos detalės, kurios gali pagelbėti aiškinantis meninio vaizdo prasmę, bet kartais – ir dar labiau supainioti. Sisteminėje Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekoje užregistruota 77 tiriamojo tipo variantai¹. Skaičius kad ir ne pats didžiausias, tačiau pakankamas priežodžio populiarumui patvirtinti. Daug

¹ Šis skaičius nėra galutinis, nes priežodis lietuvių kalboje dar neišėjęs iš aktyvios vartosenos: 12 variantų užrašyta paskutiniaisiais XX a. dešimtmečiais. Sisteminė Lietuvių patarlių ir priežodžių kartoteka tebedildoma.

svarbiau, kad jo variantų tekstai labai įvairūs – tiek leksinės sudėties, tiek sintaksinio modeliavimo požiūriu (t. y. užrašyta standartinių, išplėstinių, nutrupėjusių pavyzdžių). Kaip minėta, tai veiksnyms, palengvinantis tyrimą ir jau pačioje jo pradžioje leidžiantis suformuluoti vieną kitą išvalgą.

Tiriamasis priežodis gana tolygiai paplitęs visoje Lietuvoje, taip pat už jos ribų esančioje lietuviškoje saloje – Gervėčiuose. Ryškią kiekybinę persvarą turi užrašyti tekstai iš aukštaičių tarmės ploto, tačiau užfiksuotieji Žemaitijoje išsiskiria originalumu; seniausi šiandien žinomi variantai – iš Lauryno Ivinskio rinkinių (XIX a. antroji pusė) – taip pat užrašyti Žemaitijoje:

Ant tokio peilio gāl ing Vilnių atsisiedus nujote LMD I 671(768)

Ant tokio peilio gāl zydelka ing Sedą nuvaziuote LMD I 671(768a)

Pirmą kartą išgirdus tiriamąjį posakį, bene labiausiai suintriguoja vietovardis *Ryga*. Intuicija sako, kad greičiausiai visai ne į Rygą jojama; bet jeigu taip, kas gi už tos Rygos slypi? Abejones sustiprina šiuo aspektu peržiūrėti visi turimi variantai. *Ryga* užtikrintai vyrauja: iš viso minima 42 kartus (apie 54,5 proc. variantų). Vis dėlto ją sėkmingai gali pakeisti ir kiti miestai. Dažniau šioje pozicijoje pasitaiko *Vilnius* (10 kartų, apie 13 proc. variantų) ir *Varšuva* (5 kartus, apie 6,5 proc. variantų), o po vieną–du kartus minimi dar aštuoni miestai – *Jonava*, *Kaunas*, *Kybartai*, *Klaipėda*, *Rietavas*, *Seda*, *Šilalė*, *Žagarė*, pavyzdžiui:

Aštrus peilis: boba užsėdus raita in Vilnių nujotų LTR 3378(226)

Na ir peilis! Nuoga boba in Varšuvą nujotų LTR 3186(24)

Ot žirklys, nors į Jonavą jok LTR 4178(563)

Ant šito peilio boba raita į Kauną nujotų LTR 5311(33)

Į Kybartas ant to peilio jojau LTR 3631(29)

Tą peilį pasibrauk (pasigalask), ant ano gali į Klaipėdą joti LKŽ I 1017

Raitas gali joti į Rietavą ant tokio peilio FrŽ 588

Ka neaštrus peilis, tai gali į Šilalę joti LTR 4828(75)

Atsipovęs, kad gali į Žagarę joti LTR 1202(601)

Kaip matyti iš cituotų posakių, miestai patys įvairiausi – sostinės, regioniniai centrai, provincijos miesteliai. Be to, kartais gali būti paminėtas tiesiog *miestas* arba *jomarkas*, pavyzdžiui:

Možna miestan raitam nujotie LTR 4155(892)

Peilis į jomarką joti FrŽ 234

Bet įdomu, kad yra tik keturi variantai, kuriuose nenurodoma jokia paskirties vieta (pvz., *Peilis – nors nuogu užpakaliu važinėk* LKŽ XVIII 409; *Tiek prikapo kirvis, kad raitas gali joti* LKŽ V 253 ir kt.).

Išsidėsčius tiriamojo priežodžio variantų korteles, dėmesį patraukia dar vienas dalykas: didesnėje dalyje (apie 60 proc.) posakių jojantis ant peilio subjektas nutyliamas arba reiškiamas asmeniniu įvardžiu (dažniausiai *tu*), kuris gali būti ir praleistas, numanomas iš gramatinės veiksmažodžio formos; bet tais atvejais, kai jis konkrečiai pasakomas, tai gali būti tik *boba* (28 var.), *žydelka* (2 var.) arba *merga* (1 var.), pavyzdžiui:

Peilis toks aštrus, kad žydelka gal raita į Žagarę joti LTR 4721(177)
Ot aštrus peilis – merga į jomarką gali nujoti LKŽ VIII 23

Kitaip tariant, priežodžio vaizde ant peilio joja tik moteriškos lyties asmenys. Kadangi tradicinėje baltų kultūroje moterys jodinėdavo nebent išimtiniais atvejais, tikrai keista, kad nėra nė vieno varianto, kuriame būtų paminėtas *vyras*, *bernas* ar bent *piemu*. Turimas variantų kiekis (daugiau kaip 30), kai minimos moteriškos lyties „jojikės“, rodo, kad tai nėra atsitiktinumas.

Taigi, reziumuojant lietuviškų tiriamojo priežodžio variantų apžvalgos rezultatus, išvada būtų tokia: meninį vaizdą charakterizuoja moteriškos lyties asmuo, jojantis ant metalinio įrankio į realiai egzistuojantį miestą. Iškart kyla paralelė su ragana – mitine būtybe, kuriai kaip tik būdinga jodinėti ant įvairių keistų, visai netinkamų jojimui daiktų. Kartu ta hipotezė, kol kas daugiau niekuo neparemta, atrodo mažai tikėtina. Dabar metas paieškoti atitikmenų kitose kalbose. Greičiausiai prie jų bus tyrimui naudingų komentarų ar bent jau paties teksto naujų motyvų ir detalių, padėsiančių argumentuoti iškeltą hipotezę.

Kitų Europos tautų atitikmenys: paieška ir analizė

Paprastai atitikmenų pradėdama ieškoti arčiau gyvenančių tautų kalbose, o pasikui paieška plečiamą. Ir giminystės, ir geografinė prasme lietuvių kalbai artimiausia yra latvių, todėl nuo jos ir pradėta. Deja, nepavyko rasti nė menkiausio pėdsako². Toliau reikėtų peržiūrėti slavų kalbas. Pirmoji iš jų pasirinkta lenkų. Tikimybę rasti atitikmenų didina tas faktas, kad dėl susiklosčiusių istorinių sąlygų net kelis šimtmečius lenkų kalba smarkiai veikė Lietuvos dvarus ir mokyklas, viešąjį gyvenimą (Grigas 1987: 31). Be to, lenkai vieni iš nedaugelio Europoje yra išleidę kapitalinį patarlių ir priežodžių leidinį (Ad-Krz), kurio tokiems sąvadams būdingas klasifikavimo principas pagal atraminių žodžių abėcėlinę seką leidžia palyginti nesunkiai ir greitai susirasti norimą tipą:

² Elza Kuokarė monografijoje apie latvių patarles ir priežodžius (*Интернациональное и национальное в латышских пословицах и поговорках*, Рига, 1978) yra kruopščiai suregistravusi latvių–lietuvių paremių paraleles; „Lietuvių tautosakos“ 5-as tomas (1968), pagrindinis šaltinis, kuriuo ji rėmėsi, pateikia kelis tiriamojo priežodžio variantus ir jų autorė negalėjo nepastebėti. Anksčiau latvių ir lietuvių patarles yra lyginęs Jekabas Lautenbachas (*Очерки из истории литовско-латышского народного творчества. Опыт сравнительного изучения. Параллельные тексты и исследования*, [кн.] 2, Юрьев, 1915). Jis taip pat nerado šio priežodžio latviškų atitikmenų.

To taki ostry nóż, że można by na nim do Krakowa zajechać ‘Toks aštrus peilis, kad ant jo galima į Krokuvą nujoti’;

Na tym ostrzu choć do Krakowa ‘Ant tokio aštraus nors į Krokuvą’;

Nóż, choć do Paryża na nim jechać ‘Peilis, nors į Paryžių ant jo jok’;

Nóż je tak tępy, żeby można na nim gołą rzycią do Holomuca zajechać ‘Peilis toks bukas, kad ant jo galima nuogu užpakaliu į Holomučą nujoti’ (visi pavyzdžiai iš Ad-Krz II 657).

Iš viso kapitaliniame lenkų patarlių ir priežodžių leidinyje pateikiama šio priežodžio 12 variantų, iš kurių seniausias datuojamas 1852 metais, taigi beveik sutampantis su ankstyviausiu lietuvišku užrašytu tekstu. Kiek prasiplečia vietovardžių geografija: *Krokuva* (dažniausiai), *Paryžius*, *Gdanskas*, *Holomucas* (Čekijos miestas Olomoucas, senoji Moravijos sostinė). Keista, kad lenkai neturi nė vieno pavyzdžio su *Varšuva*. Bet visuose 12-oje variantų nurodomas konkretus vietovardis. Tuo tarpu ant peilio jojantis asmuo neišvardijamas nė viename jų.

Jei tiriamąjį priežodį turi lenkai, tikriausiai jis žinomas ir kitoms slavų tautoms. Rusiškų atitikmenų didžiausias šaltinis – Vladimiro Dalio rinkinys „Rusų liaudies patarlės“ ir to paties autoriaus parengtas aiškinamasis rusų kalbos žodynas. Rasta trejetas variantų:

На этом ноже – хоть верхом да вскачь Даль 521 ‘Ant šito peilio – nors jok, ir dar šuoliais’

На этом ноже хоть верхом охлябь (без седла)! Даль С II 553 ‘Ant šito peilio nors jok be balno!’

Ножу тупы, хоть верхом охлябь! Даль С IV 443 ‘Peiliai atšipe, nors jok be balno’

Palyginti su lietuvių ir lenkų pavyzdžiais, rusų kalbos tekstai aiškiai skurdesni: nėra vietovardžio, neišvardijamas jojantis asmuo. Meninio vaizdo kilmės tyrimui jie negali pasitarnauti. Tačiau pats rusų kalbos atitikmenų buvimas – svarbus faktas: identiška vartojimo situacija ir jojimo ant peilio motyvas įrodo neabejotiną jų priklausomybę tam pačiam tarptautiniam tipui.

Baltarusių, čekų, slovākų kalbose atitikmenų nerasta.

Angliškų atitikmenų pirmiausia ieškota Oksfordo anglų patarlių žodyne (Oxf). Jame įdėti du variantai:

One may ride to Rumford upon this knife, it is so blunt ‘Galima į Ramfordą joti ant šito peilio, toks jis atšipęs’;

You might ride to Romford on it ‘Galėtum ant jo į Ramfordą joti’ (abu iš Oxf 676).

Pirmasis variantas datuojamas 1738 metais ir yra paimtas iš Džonatano Swifto raštų. Prie antrojo pridėta vertinga pastaba apie *Ramfordą* – Esekso grafystės miestą; teigiama, kad jis garsėjo puikiais odinėmis kelnėmis. Ši detalė suteikia

papildomą komišką atspalvį, kuris suvokiamas tik tos bendruomenės nariams, o ne kitataučiams: nujujus į Ramfordą, bus gera proga nusipirkti naujas kėlnes ar bent susilopyti senąsias. Keletą anglišku atitikmenų pateikia jojimo ant peilio motyvą tyręs Johnas B. Smithas:

I could ride bare-assed to London on it without being cut ‘Galėčiau pliku užpakaliu į Londoną ant jo nujoti ir neišsipjaučiau’;

You could ride bare-arse from London on it ‘Galėtum pliku užpakaliu parjoti iš Londono ant jo’;

You could ride bare-back to Warwick on it ‘Galėtum nuoga sėdyne į Varviką nujoti ant jo’ (visi iš Smith 2005: 398).

Ką galėtume konstatuoti atidžiai perskaitę anglų variantus? Ilgoką miestų sąrašą papildė *Ramfordas*, *Londonas* ir *Varvikas*. Taip pat krinta į akis nuosekliai pabrėžiamas nuogumo motyvas. Iki šiol į tai nekreipėme dėmesio, nors jis pasitaikė ir lietuvių, ir lenkų kalbose. Bet prisidėjus dar ir angliškiems atitikmenims, galima teigti, kad tai dėsninga. Nuogumo motyvas pirmiausia, žinoma, hiperbolizuoja komišką vaizdą, bet jis greičiausiai turi ir gilesnę slaptą prasmę. Prie jo teks grįžti kiek vėliau.

Karlo F. W. Wanderio parengtame kapitaliniame vokiečių patarlių leidinyje įdėti aštuoni tiriamojo priežodžio variantai (visi Wand III 644–646). Ankstyviausias jų datuojamas 1726 metais: *Um dem Messer könd me biss uf Rum (Rom) reithen* ‘Ant šito peilio galima į Romą nujoti’. Dar vienas, užrašytas 1734 metais, variantas, kuriame ironiškai pavartotas epitetas *scharf* ‘aštrus’, taip pat mini Romą: *Das Messer is so scharf, ma könnnte druffe uf Rom reiten*. Kiti šeši tekstai užrašyti geru šimtmečiu vėliau – XIX a. viduryje ir antrojoje jo pusėje. Bet kaip tik tarp jų yra tai, ko ieškome! Minima ragana (*Hexe*), ant peilio jojanti į Kėlną: *Das Mest is so stump, dar kann wol’n Hexe up na Köln riden*; šis tekstas užrašytas 1869 metais rytų Fryzijoje. Raganos paminėjimas labai svarbus, bet jei jis bus vienintelis, tai galbūt priežodžio vaizde atsirado atsitiktinai. Kiti variantai iš K. Wanderio leidinio įprasti, jojimo paskirties vietą nurodantys *Kėlną* ir *Paryžių*.

Toliau vokiškų atitikmenų ieškota Lutzo Röhricho „Priežodžių enciklopedijoje“, kuri apima apie 15 tūkstančių priežodžių ir jų motyvų. Iš pradžių joje pateikiamas standartinis tekstas:

Auf dem Messer kann man nach Breslau (auch Rom, Paris, Köhln) reiten ‘Ant šito peilio galima į Breslau (arba Romą, Paryžių, Kėlną) nujoti’ (Röhr5 III 1026)

Bet po standartinio teksto L. Röhrichas įdėda keletą tarmiškų pavyzdžių; pirmasis, užrašytas Šlėzvigo-Holšteino apylinkėse, skamba taip:

Dat Meß is so stump, dor kannst mit’n bloten Ars op na’n Blocksberg rieden ‘Peilis toks atšipęs, kad ant jo nuogu užpakaliu galima į Bloksbergą nujoti’ (Röhr5 III 1026)

Šio posakio teikiama informacija – dar vienas vietovardis *Blocksberg*. Jis aiškiai išsiskiria iš per tyrimą susikaupusių tikrai esančių miestų pavadinimų. Bloksbergas³ yra senasis Brokeno kalno (Harco kalnyne) pavadinimas, dažnai figūruojantis vokiečių sakmėse (Lecouteux 2006: 42). Pasak jų, ant Bloksbergo rinkdavosi raganos Valpurgijų naktį, per Jonines, Šv. Mykolą, Visų šventųjų vakare, Kalėdų naktį (LE III 1420). Vokietijoje yra ir daugiau šiuo vardu vadinamų kalnų / kalvų: netoli Kelno, Šlėzvinge-Holšteine, rytų ir vakarų Prūsijoje, prie Ansbacho miestelio (Bavarijoje) ir kt.; pavadinimai dėl priebalsių kaitos (Grimmo dėsnis) gali kiek skirtis – *Bloc-cenbergnus* / *Broccenbergnus*, *brochelsberg*, *brockesberg*, tačiau būdinga, kad visi šie kalnai ir kalvos buvo laikomi užkerėtais ir garsėjo kaip įvairių piktuųjų dvasių sambūrio vietos (Hoffman-Krayer 1927: 1423). Susipažinkime su kitais dviem tarmiškais pavyzdžiais iš L. Röhricho „Priežodžių enciklopedijos“:

Op sien Mess kunn en Hex ahn Ünnerbüx up na'n Blocksbarq rieden ‘Ant šito peilio ragana galėtų be apatinių kelnių į Bloksbergą nujoti’ (užr. Šlėzvingo-Holšteino apylinkėse);

Dor kann'n up nah'n Blocksbarq riden! ‘Ant jo galima į Bloksbergą nujoti’ (apie atšipusį dalgį; užr. Meklenburgo apylinkėse) (abu iš Röhr5 III 1026).

Visuose trijuose L. Röhricho pateiktuose tarmiškuose variantuose minimas Bloksbergas, o viename jų ir ragana, ant peilio jojanti į Bloksbergą; K. Wanderio kapitaliniame patarlių leidinyje – vienas variantas su ragana. Net neradus daugiau pavyzdžių su šiomis mitinio pasaulio realijomis, tiriamojo priežodžio vaizdo kilmė nebekelia abejo-nių. Tuo labiau kad komentuodamas minėtus tekstus L. Röhrichas tvirtai teigia:

Der Messerritt ist unverkennbar ein Hexenritt und bezieht sich auf den Volksglauben: Man darf sein Messer nicht mit der Schneide nach oben legen weil sonst die Hexen darauf nach den Blocksberg reiten (Röhr5 III 1026) [Jojimas ant peilio neabejotinai yra raganos jojimas ir sietinas su liaudies tikėjimu: negalima palikti peilio ašmenimis į viršų, nes ant jo ragana nujos į Bloksbergą].

Olandų kalbos atitikmenys – papildomas svarus argumentas išsiaiškintai meni-nio vaizdo kilmei:

Dat mes is zo stomp, je kunt er wel met je gat op naar Keulen rijden ‘Peilis toks atšipęs, kad galėtum nuogu užpakaliu ant jo į Kelną nujoti’;

Dat mēs is sa stump dat er in hekse op nei Keulen ride kin ‘Peilis toks atšipęs, kad ragana ant jo į Kelną nujotų’ (abu iš Smith 2005: 398–399).

Pirmasis pavyzdys iš olandų kalbos, tiek leksika, tiek sintakse nuosekliai sutam-pantis su pirmiau nagrinėtais tekstais, leidžia praplėsti tiriamojo priežodžio vartojimo

³ Kalno pavadinimas, išvertus iš vokiečių kalbos, reiškia „raštų kalnas“; plg. lietuvių germanizmą *blukas* / *blukis* ‘trinka, storas pagalys, raštgalys’ (LKŽ I 949, 950).

arealą ir pailginti atitikmenų turinčių kalbų sąrašą. Šis faktas svarbesnis už jame slypinčią informaciją, nes ji mums nebenauja: 1) jojimas ant peilio; 2) konkretus vietovardis – Kelnas (buvo minimas vokiečių kalbos atitikmenyse); 3) nuogumo motyvas. Tuo tarpu antrasis pavyzdys, įvardijantis jojantį ant peilio asmenį, būtent raganą (oland. *hekse*), tyrimui vertingas pirmiausia dėl šios informacijos. Dabar turime dvi kalbas, vokiečių ir olandų, kuriose tiriamasis posakis išlaikė raganą ir / arba Bloksbergą. Tokie mitinio pasaulio realijas išsaugoję tekstai siekia ankstyviausią priežodžio raidos stadiją ir yra mažiausiai nutolę nuo pirmų modelio.

Atskleista priežodžio vaizdo kilmė dar neleidžia padėti taško. Geriausiai atveju tai tik pusiaukelė į užsibrėžtą tikslą. Šioje vietoje pravartu prisiminti A. Taylora perspėjimą, kad mitologijos relikto paieška patarlėse ir jų interpretacija yra kupinas netikrumo; net tvirtai įsitikinus mitinio įvaizdžio buvimu, labai nelengva paaiškinti jo atsiradimą patarlėje (Taylor 1975: 65).

Kur ir ant ko jodinėdavo raganos

Ragana – vienas populiariausių mitinių personažų, apie kuri Europos tautos sukūrė daugybę sakmių ir pasakų, tikėjimų, burtų, prietarų. Lietuvių liaudies sakmėse raganos atlieka dvi svarbiausias funkcijas: 1) kenkia žmonėms, gyvuliams, augalams; 2) skraido į susirinkimus ir žirniauti (Vėlius 1977: 224). Raganos skridimas yra specifinis, primenantis jojimą. Iš pradžių ji apsižergia kokį daiktą ar gyvulį, o tada lekia oru (Balys 2000: 197; Kerbelytė 1997: 71). Į susirinkimus raganos joja / skrenda ant medinių namų apyvokos daiktų – šluotos / pagaikščio (dažniausiai), lazdos, piestos, mintuvų, o žirniauti į tolimus šiltus kraštus – ant avilio⁴ (Balys 2000: 197; Kerbelytė 1997: 68, Kerbelytė 1999). Slavų mitologijoje ir tautosakoje raganų skraidymas į susirinkimus (*полѣты на шабауи*) – taip pat gerai žinomas ir išplėtotas siužetas (CM I 300, MC 119); paprastai raganos ten lekia ant šluotos, ližės, pagaikščio, grėblio, šakių⁵, verpstės, piestos, rėčio, kartais – ant paukščių (šarkos) ar gyvūnų (ožio, meškos) (CM 63, СД I 300, БМ 73, КрSMTK 1020). Vokiečių sakmėse raganų sambūriai ir nuvykimas į juos aptariami dar detaliau. Tarp „transporto priemonių“ pirmenybė teikiama gyvūnams (ožys ar ožka, veršis, kiaulė, vilkas, katė, juodas trikojis arklys; iš paukščių – šarka), bet po jų išskaičiuojami mediniai namų apyvokos daiktai: verpstė, pagaikštis, šakės (net ir atskiros jų rūšys, pvz., šienui, mėšlui ir kt.), semtuvas, šluota, ėdžios, gelda, šepetys (Hoffmann-Krayer 1927: 1424). Lietuvių, vokiečių ir slavų duomenys iš esmės sutampa: tinkamiausi raganoms joti / kristi yra mediniai namų apyvokos daiktai.

Bronislava Kerbelytė, diachroniškai išanalizavusi dvi lietuvių sakmes apie raganas, nustatė, kad raganų jojimas ant šluotos į susirinkimus atspindi tikrus apeiginius veiksmus: „jojimas“ ant rąsto, pagaikščio, ližės ar kitokios lazdos žinomas ne tik

⁴ Aviliai seniau būdavo kelminiai, tuščiaviduris medžio stuobrys (Buračas 1993: 281).

⁵ Seniausios šakės buvo medinės – iš dvišakio ar trišakio medžio, krūmo, kamieno, šakos. Metalinės šakės Lietuvoje ėmė keisti medines XIX amžiuje (LTE X 521).

įvairių tautų sakmėse ir pasakose, bet ir realiuose kalendoriniuose bei vestuviniuose papročiuose (Kerbelytė 1997). Autorė mini rusams žinomą paprotį *вьюнины* – pirmą šeštadienį po Velykų moterys ant šluotų „apjoja“ tuos namus, kuriuose yra jauna-vedžių, ir palinki gausios šeimos; Lietuvoje užrašyta realistinius pasakojimus primenančių siužetinių tekstų, kuriuose figūroja magiškas veiksmas – jojimas ant lazdos: per Jonines / Kūčias moteris, apsižergusi pagaikštį ar pečšluostę, jojanti per kaimą arba aplink karves, taip daranti, kad pas ją kiaušinių dėti ateitų visos kaimo vištos arba atimtų iš kaimynų karvių pieną (Kerbelytė 1997: 71–72, 1999: 242–243)⁶.

Magiška kenkėjiška raganų veikla susijusi su kalendoriniu ciklu ir ypač suaktyvėja svarbiausiais jo momentais, t. y. per Kūčias, Kalėdas, Jonines; kad Joninių naktis yra piktųjų jėgų ir raganų siautėjimo metas, tikėta visoje Lietuvoje: kaip tik šią naktį raganoms lengviausia atimti arba pagadinti karvių pieną (Vėlius 1977: 228; Tatarūnienė 2000: 15–17)⁷. Tradiciškai Joninių naktį raganos skrisdavusios į savo susirinkimus, kurie paprastai vykdavę ant kalnų⁸: ten jos šokdavusios, dainuodavusios, bendraudavusios su velniais ir savo viršininkais (Vėlius 1977: 231–232; Balys 2000: 147). Mėgstamiausia raganų susirinkimo vieta Lietuvoje – Šatrijos kalnas, kartais užsimenama, kad jos skrendančios į Kijevą (Vėlius 1977: 231). B. Kerbelytė ypač reikšmingu laiko faktą, kad raganų susirinkimo vietų pavadinimai etimologiškai yra susiję su šatra, lazda (rytų slavų *kij*; plg. Kijevas), rąstu (plg. *Blocks-berg* ‘rąstų kalnas’), t. y. mediniais daiktais, kuriuos, atlikdami magiškus veiksmus, naudojo sakmių, pasakų personažai, taip pat kalendorinių švenčių ir vestuvinių ritualų dalyviai (Kerbelytė 1997: 68).

Europos tautų sakmės – pagrindinis žinių apie raganų jojimą / skraidymą šaltinis. Šiuo aspektu peržiūrėtoje lietuvių, vokiečių ir slavų medžiagoje nerasta nė užuominos, kad ragana jotų ant peilio. Tuo tarpu raganų jojimas ant medinių daiktų glaudžiai susijęs su kitų tautosakos žanrų duomenimis, jį papildomai argumentuoja kalbiniai (etimologiniai) faktai. Toliau būtų tikslinga patyrinėti peilio simboliką ir peilį gaubiančius tikėjimus bei prietarus.

Geležies ir peilio sakralumas mitinėje pasaulėjautoje

Geležiai tradicinėje kultūroje priskiriama ypatinga jėga ir maginė reikšmė. Pirmiausia dėl jos pačios fizinių savybių, tokių kaip tvirtumas, kietumas, patvarumas (BSŽ 77). Gausu frazeologizmų, kuriuose būtent išvardytomis savybėmis grindžiamas metaforinis reikšmės perkėlimas: *gajus kaip geležis, kietas kaip geležis, kaip gelžis skūpas* (šykštus), *rankos kietos kaip geležinės* VLPŽ 77; *geležinis žmogus*

⁶ Panašius magiškus veiksmus vaizduojančius papročius mini ir Jonas Balys, pavyzdžiui: Joninių išvakarėse moteris tris kartus ant pušinės (šluotos) apjoja tvartą, pušinę įmeta į tvartą pro langą ar duris, o pati pabėga – tų karvių pienas pereina į jos karves (Balys 1993: 229).

⁷ Panašūs tikėjimai būdingi ir slavams (Зеленин 1991: 397; СМ 194).

⁸ Kalnams skiriamas didelis dėmesys Joninių šventėje, kuri pagal šventimo vietą gali būti laikoma tipiškiausia lauko švente: laukuose ir pievose ieškoma paparčio žiedo, ant kalnų kuriami laužai, dainuojama, šokama, žaidžiama (Vėlius 1983: 151).

(stiprus, niekad neserga) LKŽ III 215; *geležinė sveikata* LKŽ XIV 295 (plg. rusų *железное здоровье*, Даль С I 532) ir pan⁹. Maginę reikšmę geležis įgyja dėl sąlyčio su ugnimi, švariausiu ir gryniausiu gamtos elementu, kuris iš pagrindų sunaikina visus nešvarumus ir blogybes; su šia naikinamąja (taigi ir apvalomąja) galia siejama ir simbolinė ugnies reikšmė tradicinėje žemdirbių kultūroje (Balys 1998: 15; Vaicekuskas 2009: 34). Buvo tikima, kad ugnimi grūdinama geležis perima iš jos apvalomąją, skaitinančią galią. Todėl geležiai būdinga gydomoji funkcija. Kita, ne mažiau svarbi jai priskiriama maginė funkcija – apsauginė gynybinė, paremta tikėjimu, kad piktosios dvasios negali peržengti per geležį (Balys 1998: 180). Geležies sakralumą ir abi magines funkcijas išlaiko įvairūs iš jos pagaminti daiktai: amuletai (pvz., apsaugantys nuo piktos akies, gyvatės, plėšrių žvėrių), aštrūs pjaunantys įrankiai – peilis, kirvis, dalgis, pjautuvas, žirklys, adata (CД III 429, CM 326). Slavai tikėjo, kad peilis gali apsaugoti nėščiąsias ir gimdyves; laikomas lopšyje, jis sutrukdys piktosioms jėgoms apkeisti nekrikštytą kūdikį, įsmeigtas į sieną – apgins nuo raganų (CM 326). Pastarasis tikėjimas žinomas ir lietuviams. Jį XX a. pradžioje užrašė Matas Slančiauskas:

Kad kada randi ant sienos kai smetonės uždrėbta (kempę iš pūvančio balkio), tai žinok, kad ragana pas tave yra buvus. Tai, į antrapus sienos išėjus, pamieruok tiesiai į tą vietą ir durk su peiliu ar su yla, tai ta ragana bus ant vieno karto pagalam (BsJK 244, nr. 262).

Dar vienas tikėjimas, Vinco Sinkevičiaus užrašytas Suvalkijoje irgi XX a. pradžioje, nurodo, kaip reikia elgtis su mirusia (sudeginta) ragana, kad ji nebeatsigautų. Iš teksto aišku, kad peilis raganoms mirtinai pavojingas, kur kas pavojingesnis net už ugnį:

Sako, tikra ragana sudegdavo visa ant ugnies, tiktai jos pilvas likdavo nesudegęs. Reikėdavo pilvą kryžiavai perpjauti, tai tada visa sudegdavo. O jeigu kryžiavai pilvo neperpjautum, tai ta ragana vėl atsigaivalėtų. Mat pilve jos pikta dvasia gyvena, tai užtai pilvas jos nedega (BsJK 335, nr. 30).

Daiktų funkcijas ir simboliką lietuvių užkalbėjimuose tyrusi Marija Zavjalova nemaža dėmesio skyrė peiliui. Ji teigė, kad ritualo tekste peilis (t. p. kardas ir žirklys) turėtų reikšti apsaugą nuo piktųjų dvasių, ginklą, kuriuo grasinama piktiems personažams. Autorės išvada vienareikšmė: „piktosios dvasios bijo peilio!“ (Zavjalova 1998: 151).

Tikėjimas apsaugine peilio ir kitų geležinių daiktų magija būdingas ne tik baltams ir slavams. Švedai kabindavo ant durų avikirpes žirkles (tą paprotį iš jų perėmė ir estai); Sibiro ir Indonezijos primityvių tautų šamanai tikėjo, kad piktosios dvasios bijo

⁹ Kad ši simbolinė geležies reikšmė nė kiek neišblėsusi ir šiandien, rodo naujai kuriami frazeologizmai. Pora pavyzdžių iš XX a. antrosios pusės: geležinė uždanga – pokarinę SSRS politiką (izoliavimosi nuo Vakarų) apibūdinanti metafora, paplitusi šaltojo karo metais, Geležinė ledi – Didžiosios Britanijos politikės Margaretos Thatcher pravardė, kurią išpopuliarino pasaulio žiniasklaida (Kopaliński 2001: 142–143).

geležies (Balys 1998: 180). Daug medžiagos, surinktos iš viso pasaulio tautų, pateikia Džeimsas Dž. Frezeris knygoje „Aukštinė šaka“. Keletas įdomesnių pavyzdžių: škotai, eidami iš namų, kišenėje nešasi vini – kad piktosios fėjos nepakeltų į orą; eidami į jų manymu užkerėtus namus, įsmeigia į staktą peilį, adatą ar žvejo kabliuką – kad piktosios fėjos negalėtų užtrenkti durų ir būtų galima saugiai išeiti; gimdyvių ir kūdikių apsaugai būtina prikalinėti vinių į lovos galvūgalį, po lova laikyti lygintuvą, o ant palangės šalia lovos – pjautuvą; Maroke po ligonio pagalve dedamas peilis ar kinžalas – tai esanti pati geriausia apsauga nuo demonų; Senegale, prisireikus į kitą vietą pernešti keptą mėsą ar pyragus, į juos būtinai įkišama vinis – kad piktosios jėgos neužburtų maisto ir jį suvalgęs žmogus nesusirgtų (Frazer 1993: 226). Kokie neracionalūs ir net juokingi mums atrodytų šie prietarai, akivaizdu, kad tikėjimas jais buvo visuotinis. Bet kodėl, pasak jų, antgamtinėmis galiomis apdovanoti mitiniai personažai – raganos, fėjos, elfai, demonai... – taip bijo paprasčiausių, žmogaus kasdienėje buityje naudojamų geležinių daiktų? Dž. Frezeris atsako paprastai: pirmą kartą bendruomenėje viskas, kas nauja, žmogui keldavo pavojaus nuojautą, net siaubą ir paniką. Tai savisaugos instinkto dalis. Archajiniais laikais, kai geležis buvo didelė naujovė, į ją taip pat žvelgta su nepasitikėjimu, prietaringai drausta naudoti geležinius daiktus. Ypač griežtas tabu geležiniams įrankiams taikytas ritualuose: Kretos saloje per aukojimo apeigas buvo draudžiami geležiniai įnagai, indėnai religinių ritualų metu naudojo tik akmeninius rėžtukus, hotentotai, ovambai (Afrika) iniciacijos apeigas atlikdavo su kalkakmenio nuoskilomis ir t. t. Įsivaizduota, kad dievai taip pat bijo geležies. Šitaip įsigalėjo nuostata, kad geležiniai ginklai yra tinkami apsiginti nuo priešišku antgamtinių jėgų (ten pat: 224–225).

Grįžkime prie peilio. Jo naudojimą buityje reglamentavo griežtos taisyklės ir draudimai. Net ir šiandien vengiame dovanoti peilį ar kitus aštirus daiktus. Ne iš prietaringos baimės, žinoma, bet dėl visuotinos pažiūros, kad tokia dovana tiesiog netinkama, gali įžeisti apdovanotąjį. Neišvengiamu atveju bent jau papokštaujame, simboliškai paimdami iš jo vieną centą ar kitą smulkią monetą – neva parduodame, o ne dovanojame. Taip pat visiems aišku, kad su peiliu nereikėtų žaisti, negalima jo bet kur numesti, ypač palikti ant stalo ašmenimis į viršų (Sauka L. 2004: 22). Daugumas tokias banalias buitiškas rekomendacijas suvoks kaip elementarų atsargumą, būtiną, kad nesusižeistų patys ir nesužeistų kitų šeimos narių. Iš tikrųjų šie veiksmai-rezultatai vaizduojantys tikėjimai susiformavo žiloje senovėje. Jie išreiškia visuomeninės ir religinės santvarkos garantijas ir kartu su kitais panašiais tradiciniais tikėjimais sudaro savotišką mitinę patirtimi besiremiantį socialinį kodeksą (Vaitkevičienė 1998: 92). Jį pažeidęs bendruomenės narys tikėjo susilaukiantis neigiamų pasekmių, dažnai susijusių su mitinėmis būtybėmis, anapusiniu pasauliu. M. Slančiausko užrašyti trys tekstai teigia, kad nerūpestingai paliktas atvirksčias (aukštynliskas) peilis nulems tuo metu gimšančio vaiko likimą – toks žmogus visą gyvenimą būsiąs nelaimingas, net tapsiąs savižudžiu ar žmogžudžiu:

Kad peilis atvirksčias kur padėtas stov, tai kas toj valandoj gimst, tas bus nelaimingas – vis kai ant peilių stovės (BsJK 254, nr. 357).

Kad vaiks gims, kada peilis aukštylink stov, bel kur padėts, tai tas užaugęs bus žmogžudys (BsJK 172, nr. 2).

Aukštylinko peilio niekada nereik niekur padėt. Tas asąs negerai del to, kad kas toj valandoj gims, tai tas sav galą pasidaro arba teip asąs nelaimings jo gyvenims.

Kits sakos: pamatęs, kad viens kits peilis jo namuose atvirkti padėti, tai jam tuoj kokios kibėlės buvę.

P.S. Kiti sako: kad namai degtų ir pamatytum peilį atvirksią padėtą, tai pulk pirma tą peilį ant šono paversti, tai tada prė ugnies pulk (BsJK 224, nr. 114).

M. Slančiauskas tikėjimus surinko šiaurės Lietuvoje – Skaistgirio, Žagarės, Gruzdžių, Jonišio apylinkėse. Kosto Stikliaus XX a. pradžioje Liepalotuose (Suvalkijoje) užrašytas tikėjimas pateikia kitokį aiškinimą:

Kad peilis aukštinkas guli, tai ant jo velnias joja (BsJK 325, nr. 52).

Panašių tikėjimų turi ir slavai. Griežtas draudimas dėti peilį asmenimis į viršų būdingas rusams, baltarusiams, ukrainiečiams; taip pat draudžiama palikti peilį ant stalo nakčiai, nes tai nepatinka namų dvasiai (*домовой*), tuo peiliu gali pasinaudoti nelabasis, pagaliau pasakoma tiesiai – papjaus velnias (*лукавый зарежет*) (СМ 327, СД III 433, БФ II 257).

Prabėgomis susipažinus su lietuvių ir slavų tikėjimais bei prietarais, reglamentuojančiais naudojimąsi peiliu, anksčiau nustatytą faktą, kad piktosios jėgos peilio bijo, galima papildyti viena išlyga. Kai žmogus elgiasi netinkamai, t. y., nepaisydamas kategoriškų draudimų, palieka peilį nakčiai ant stalo arba asmenimis į viršų, juo gali pasinaudoti velnias¹⁰. Atsakomybė tenka pačiam žmogui. Už netinkamus veiksmus, t. y. pažeistą socialinį kodeksą, jo laukia mažesnė ar didesnė bausmė: velnias ant peilio jodinėja, bet gali ir papjauti. Šioje vietoje prisiminkime jau cituotą iš L. Röhricho „Priežodžių enciklopedijos“ analogišką vokiečių liaudies tikėjimą, esą negalima palikti peilio asmenimis į viršų, nes ant jo ragana nujos į Bloksbergą. Įdomi paralelė: lietuvių tikėjime kalbama apie jojantį ant peilio velnią, vokiečių – į Bloksbergą ant peilio jojančią raganą. Tiesa, pavyko rasti tik vieną tokio pobūdžio lietuvių tikėjimo tekstą; L. Röhrichas, tikėkimės, vokiečių analogų turėjo daugiau, nors komentarų apie jų populiarumą ar paplitimą nepateikia. Tačiau šių tikėjimų giminytė akivaizdi.

Nuogumo motyvas

Tarp lietuvių priežodžio variantų yra vienas, kuriame užsimenama, kad boba ant peilio galėtų joti be balno: *Ale aštrumas, aštrumas, sena boba į Vilnių be balno nujotų* LTR 2186(32/21). Kiti trys variantai tą pačią informaciją perteikia netiesiogiai, pabrėždami, kad ant peilio jodama boba nesusižeistų:

¹⁰ Straipsnyje atsiribojama nuo krikščionybės įtaką patyrusių tikėjimų ir prietarų, kuriuose mitinės būtybės dažnai pakeičia krikščioniškieji personažai (plg.: „Ramygalos parapijoje po Kūčių vakarienės nepalieka peilio ant stalo, kad Kristus nepersidurtų, kai ateis naktį Kūčių stalo aplankyti“ (Buračas 1993: 137).

Na, tavo peiliai, boba Rygon nujotų ir sėdynės neįsipjautų FrŽ 108
Ant tokio peilio boba Rygon nujotų ir rūros neparsipjautų LTR 1204(75/36)
Aštrus peilis: boba į Rygą užsėdus nujotų ir nepersipjautų šiknos LTR 771(72)

Pagaliau du variantai nuogumą deklaruoja atvirai, pirmasis – tik apatinės kūno dalies, antrasis – viso kūno: *Peilis – nors nuogu užpakaliu važinėk* LKŽ XVIII 409; *Na ir peilis! Nuoga boba in Varšuvą nujotų* LTR 3186(24).

Lenkų kalba nuogumo motyvą, išreikštą žodžių junginiu *golą rzycią / golóm rzi-cióm* ‘nuogu užpakaliu’, turi keturi variantai. Visi jie beveik identiški tam, kuris jau buvo cituotas, visuose keturiuose minimas *Holomuc* (dabartinis Olomoucas). Trys iš jų užrašyti XIX a. pabaigoje, o vienas – 1956 metais, liudijantis, kad lenkai priežodį vartojo XX a. viduryje. Rusų kalbos atitikmenyse nuogumo motyvo nėra, tik jojimą apibūdinanti detalė – *охлябь* ‘be balno’; šią detalę, primename, turi ir vienas lietuvių kalbos variantas. Anglų kalbos atitikmenims, kaip jau buvo pažymėta, nuogumo motyvas būdingas, jis reiškiamas žodžių junginiais *bare-arsed / bare-arse / bare back* ‘nuogu užpakaliu’. Tarp vokiečių kalbos variantų nuogumą pabrėžia du: *mit'n bloten Ars* ‘nuogu užpakaliu’, *ahn Unnerbüx* ‘be apatinių kelnių’. Pastarasis žodžių junginys pavartotas Šlėzvigo-Holšteino apylinkėse užrašytame tekste; jame minima ragana, jojanti į Bloksbergą, taigi *ahn Unnerbüx* taikomas raganai. Pagaliau iš dviejų olandų kalbos cituotų atitikmenų viename taip pat pabrėžiama, kad ant peilio galima joti nuogu užpakaliu. Dar kartą peržiūrėjus tiriamojo priežodžio tekstus vienu siauru aspektu, galima nesunkiai apibendrinti: su nedidelėmis išimtimis visų tirtų kalbų atitikmenyse pasitaiko nuogumo motyvas, ir dažniausiai jis reiškiamas vulgaria, tarimine ar pase-nusia leksika apibūdinant apnuogintą apatinę kūno dalį. Nuogumo motyvo funkcija tiriamajame priežodyje visiškai aiški: jis hiperbolizuoja meninį vaizdą, sustiprina jo komiškumą. Neatsitiktinė ir nuogumo motyvo raiškai vartojama leksika. Tai yra paremijų žanro savastis. Drastiški žodžiai ir groteskiški vaizdai mielai pasitelkiami tada, kai išliejant stiprias emocijas reikia pasakyti aiškiai ir trumpai, kai siekiama greito įspūdžio (Norrick 1994: 208). Bet kodėl ir kaip nuogumo motyvas atsidūrė priežodžio tekste? Ar galėjo kelios Europos tautos jį (dar ir tą patį jo aspektą) atsitiktinai pasirinkti iš neišsemiamų hiperbolės aruodų ir išreikšti beveik tais pačiais žodžių junginiais? Atsakymo į šį klausimą reikia ieškoti tradiciniuose papročiuose ir tikėjimuose. Ten nuogumo, ypač siejamo su maginiais veiksmais, apraiškų apstu. Štai pora iškalbingų pavyzdžių, kuriuose nuogumas ar dalinis apsinuoginimas derinamas su jojimu ant šluotos:

Šeiminkas išvakarėse arba šv. Jono rytą apibėga nuogas aplink savo lauką arba joja aplink lauką apžergęs medžio šaką, tada lauko niekas neapkerėsias (Balys 2000: 147).

Petraičių dvaro bambalynėj (žagariečiuose) buvę labai apstojusios žiurkės, kad stogus buvusios išėdusios. Atėjus toki latvė žinovė, paėmus pagaikštį su visa šluota iš kertės, nusimetus savo sijoną, su vienais marškiniiais, apsižergus tą pagaikštį, apjojus aplinkui. Tuoj tos visos žiurkės išėjusios laukan, ji ir nuvarius visas į beržyną (BsJK 231, nr. 161).

Nuogumo reikšmę magijoje pabrėžė J. Balys, teigdamas, kad „seni yra tie burtai, kurie daromi nuogai išsirengus: vidurnaktį nuoga (ar bent basa) bėga aplink trobą

arba ant aukšto aplink kamina, išsirengus šluoja pirkią ir sąslavas neša laukan ir pan.“ (Balys 2000: 168). Praktikuotas daugiausia agrarinėje, meilės, kenkimo magijoje, nuogumas buvo suvokiamas kaip sakralus ir būtinas, jis laikytas viena iš esminių sąlygų, užtikrinančių sėkmingą maginį veiksma, o kartu ir laukiamą rezultatą (Kulakauskienė 2005: 42). Štai kodėl kenkėjiški „raganavimai“ atimant iš kaimynų karvių pieną moterų buvo slapta atliekami išsirengus nuogai ar bent jau iki marškinių: to reikalavo paprotys (Kerbelytė 1997: 65). Slavai taip pat tikėjo, kad raganos pieną iš karvių atiminejančios ir į susirinkimus skraidančios dažniausiai nuogos (CM 312). Apsinuoginimą suvokdamas kaip perėjimą iš kultūrinės aplinkos į gamtinę, žmogus jausdavosi priartėjęs ir prie anapusinio pasaulio, tikėjo, kad šitaip bus lengviau užmegzti kontaktą su iracionaliomis jėgomis, kurių pagalbos tikėjosi, slapta pats vienas atlikdamas magišką veiksma (Kulakauskienė 2005: 43; CM 312). Etikos normos nuogumą palengva stūmė iš magijos; kai daugelis magiškų veiksmų tapo vieši (kaip laukų lankymas), nuogumą pakeitė dalinis nusirengimas – kelnų ar sijono nusimovimas arba apsirengimas baltai (Kulakauskienė 2005: 43). Ar nebus šitaip vokiško atitikmens vaizde atsiradęs raganos jojimą apibūdinantis *ahn Unnerbüx*? Labai tikėtina aliuzija į ką tik aptartus tikėjimus ir realius su maginiais veiksmais susijusius papročius. Nesunku paaiškinti ir faktą, kad tiriamojo priežodžio vaizduose drąsiai komponuojama kita, šurkšti ir šokiruojanti, detalė, o *ahn Unnerbüx* atrodo lyg atsitiktinis. Tai jau paremių žanro dėsningumas, jo diktuojamas būdas komiškam įspūdžiui sustiprinti. Slavų folklore dalinis apnuoginimas, ypač sėdmenų ar lytinių organų, taip pat tarnauja komiškam įspūdžiui sukurti (CM 312). Šį teiginį remia lenkų atitikmenys; rusų kalbos variantai nuogumo motyvo neišlaikė dėl nežinomų priežodžio raidos aplinkybių, kurias vargu ar įmanoma tiksliai nustatyti.

Baigiamosios pastabos

Straipsnyje pristatyti ir išanalizuoti tiriamojo priežodžio variantai lietuvių kalba ir atitikmenys, kiek pavyko jų rasti, dar penkiomis Europos tautų kalbomis: lenkų, rusų, anglų, vokiečių, olandų. Atitikmenys rinkti tik iš svarbiausių spausdintų šaltinių, todėl neabejotinai liko neįtrauktų į tyrimą ir čia nepaminėtų. Bet sukauptos medžiagos visiškai pakako užsibrėžtam tikslui pasiekti. Lyginant įvairių kalbų tekstus nustatyta, kad jų reikšmė ir vartojimo aplinkybės (pagal turėtus komentarus ir artimiausią kalbinį kontekstą) sutampa. Didesne įvairove pasižymi leksinė sudėtis, kuri gana marga net tos pačios kalbos tekstų, tačiau nuosekliai kartojasi integruojantys pradai: jojimo ant peilio motyvas, nuogumo motyvas, konkretus vietovardis. Šie argumentai leidžia spėti apie visų atitikmenų genetinį ryšį, tuo labiau kad juos vartojusios (kai kurios ir tebevartojančios) tautos turėjo panašius ar identiškus tikėjimus ir papročius¹¹. Porą

¹¹ „Kaip įvairiose tautose nuostabiai sutampantys apeiginiai kalendorinių bei vestuvinių papročių momentai, kaip vienodi maginiai ritualiniai veiksmai ir net giminingų šaknų žodžiai, įvardijantys adekvačius daiktus, taip ir kiekvienas simbolinę reikšmę įgijęs patarlių meninis įvaizdis, reiškiamas keliomis ar daugeliu kalbų, dažniausiai yra išriedėjęs iš bendro šaltinio“ (Grigas 1987: 18).

žodžių reikėtų tarti apie raganos personažą, kuris tiesiogiai susijęs su tiriamojo priešodžio meninio vaizdo kilmė. J. Balys yra nustatęs, kad lietuvių tautosaka apie raganas nors ir gausi, bet nėra originali. Pasak jo, lietuviškos tradicijos apie raganas yra europietiškos, viduramžiškos; dauguma visiškai tokių pat motyvų paplitę visoje Europoje (Balys 2000: 199)¹². Tą patį teigė ir Dmitrijus Zeleninas: rusai neturėjo originalių sakmių apie raganas ir jų skraidymą į susirinkimus, jos perimtos iš germanų (Зеленин 1991: 421). Abiejų mokslininkų pastabos svariai remia spėjimą apie atitikmenų genetinį ryšį. Mažiausiai nutolę nuo pirmąsio modelio tekstai (išlaikiusieji *Hexe* ir / arba *Bloksberg*) vokiečių ir olandų kalbomis yra užrašyti Šlėzvingo-Holšteino, Meklenburgo apylinkėse ir Fryzijoje – istorinėje Olandijos ir Vokietijos srityje prie Šiaurės jūros. Geografiškai šios vietovės yra palyginti artimos Brokeno kalnui (Harco kalnyne), kuris identifikuojamas su Bloksbergu, arba jose yra kitų kalnų / kalvų, vadinamų tuo pačiu vardu. Įdomu, kad mitinio pasaulio realijas išlaikę posakiai (užrašyti XIX a. viduryje ir antroje pusėje) nėra patys seniausi; taigi geografinės aplinkybės jų raidoje, atrodo, buvo svarbesnis veiksnys. Kalbant apie tiriamojo priešodžio amžių neverta tikėtis tikslų datų, bet apytiksles nustatyti galima. Pirmiausia remsimės tarptautiškumu: juo posakis tarptautiškesnis, juo drąsiau galima kalbėti apie jo ilgaamžiškumą (Grigas 1987: 22). Svarbi ir paplitimo teritorija, kurią mūsų atveju apibrėžia atitikmenys iš Rytų, Vidurio ir Vakarų Europos. Bet reikšmingiausia nuoroda į priešodžio amžių yra jo kilmė: posakis galėjo susidaryti tais laikais, kai dar besąlygiškai tikėta raganomis, ne vėliau. Seniausieji užrašyti tekstai yra iš XVIII a. pirmosios pusės (vokiečių – 1726, anglų – 1738 metais); tačiau žinant, kad legendos apie Bloksbergą plito nuo XIV amžiaus (LE III 1419; Hoffmann-Krayer 1927: 1423), tiriamojo priešodžio atsiradimą tikriausiai galima nukelti vienu dviem šimtmečiais atgal. Juk XVIII amžiuje užfiksuoti du tekstai skirtingomis kalbomis (vokiečių ir anglų) įrodo, kad tuo laiku posakis jau buvo gerai žinomas ir išplitęs bent germanų kraštuose.

Kol paremija neišėjusi iš apyvartos, tol ji varijuoja. Šį procesą taikliai yra apibūdinęs profesorius K. Grigas: „Įvairiakalbiai tautiniai atitikmenys – kaip medžio atžalos. Jie auga, plinta, kartais skursta, neprarasdami bendrų giminės žymių, bet ir įgydami savitų, nepakartojamų formų“ (Grigas 1987: 18). Pasekime, kaip augo tiriamojo priešodžio „atžalos“. Artimiausi pirmąsiam modeliui, t. y. išlaikę mitinio pasaulio realijas, yra tik keli tekstai vokiečių ir olandų kalbomis. Kituose atitikmenyse raganą pakeitė įvardis (arba ji iš viso neminima), o Bloksbergą – įvairiausių tikrai esančių miestų pavadinimai. Taip atsitiko dėl eufemizacijos proceso: vengta be reikalo minėti raganą. Rusų ir kitų rytų slavų folklore vietoj vengiamų minėti mitinių būtybių vardų dažniausiai vartojami įvardžiai *jis*, *ji* (Kerbelytė 1993: 50). Birutė Jasiūnaitė nustatė, kad lietuvių tarmėse ir tautosakoje mitologinė leksika išsiskiria eufemistinių substitutų gausa (vien velnio, kaip itin pavojingos mitinės būtybės, pavadinimų yra daugiau kaip keturi šimtai!), o tradicinių keiksmų formulėse žemaičiai

¹² Joninių papročiai taip pat yra vakarietiškos kilmės, Rytuose jie siekė iki didžiariusių, bet ten neprijio (Balys 2000: 147).

saugumo sumetimais metonimiškai pavartoja ir piktųjų dvasių gyvenamosios vietos pavadinimus (Jasiūnaitė 2007: 261). Taigi *boba* (rečiau *žydelka* ar *merga*) yra eufemistinis *raganos* substitutas: ši originali detalė būdinga tik lietuvių tekstams. Tuo tarpu Bloksbergo substitutų gausiai pažėrė visos tirtos kalbos. Norėtuși pabrėžti, kad išraiškos plano skirtingumai yra paviršutiniški ir antraeiliai, jeigu po jais galima atpažinti semantinius tapatumus (Greimas 1990: 18). Išraiškos planui priklauso vienas tyrinėtų kalbų stabiliai išlaikytas dalykas – gramatinė veiksmažodžio forma. Tariamoji ir liepiamoji nuosakos nėra pačios būdingiausios paremiųjų stilistikai, o štai sakralūs tekstai be šio atributo negali apsieiti (Jasiūnaitė 2007: 260)¹³. Gramatinė veiksmažodžio forma, iš pirmo žvilgsnio lyg ir nelabai reikšminga smulkmena, tampa dar vienu argumentu, remiančiu priežodžio meninio vaizdo glaudų ryšį su tikėjimais. Pastaraisiais šimtmečiais, kai senieji tikėjimai susilpnėjo, priežodžio vartosenoje ėmė stiprėti humoristinis pradai. Tai atitinka bendrą žanro funkcionavimo tendenciją (Grigas 1976: 67–68; Sauka D. 1970: 326).

Taip jau sutapo, kad straipsniui tiek pradėti, tiek baigti parankiausios pasirodė A. Tayloro mintys. Jis akcentavo, kad priežodžiai yra vaizdingesni už patarles ir labiau linkę išlaikyti senųjų papročių reliktus, todėl neaiškios semantikos priežodžių tyrimas esąs itin viliojantis. Mūsų kultūros šaknys gilios – kartais paprastas posakis leidžia pažvelgti į civilizaciją nuo kalno viršūnės (Taylor 1975: 33–38).

ŠALTINIAI

- Ad-Krz – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich...*, t. 1–3, pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, Warszawa, 1969–1972.
- BsJK – *Juodoji knyga*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12), Vilnius, 2004.
- BSŽ – *Simbolių žodynas*, parengė Udo Becker, Vilnius, 1995.
- DŽT – Simonas Daukantas. *Žemaičių tautosaka*, t. 2: *Pasakos, patarlės, mįslės*, parengė K. Aleksynas, K. Grigas, L. Sauka, Vilnius, 1984.
- FrŽ – *Frazeologijos žodynas*, rengė I. Ermanytė [ir kt.], Vilnius, 2001.
- KpSMTK – Władisław Kopaliński. *Słownik mitów i tradycji kultury*, wydanie VII poprawionie, Warszawa, 2001.
- KrvP – Vincas Krėvė-Mickevičius. *Patarlės ir priežodžiai*, kn. 1–3, Kaunas, 1934–1937.
- LE – *Lietuviškoji enciklopedija*, t. I–IX, vyr. red. Viktoras Biržiška, Kaunas, 1933–1940.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius, 1968–2002.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne
- LPP I – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, t. 1, parengė Kazys Grigas [ir kt.], Vilnius, 2000.
- LTE – *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1–12, Vilnius, 1976–1984.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas
- Oxf – *The Oxford Dictionary of English Proverbs*, revised by F. P. Wilson with an Introduction by Joanna Wilson, third edition, Oxford, 1970.
- Röhr5 – Lutz Röhrich. *Lexicon der Sprichwörtlichen Redensarten*, Bd. 1–5, fünfte Auflage, Freiburg–Basel–Wien, 1994.

¹³ Įsakmios intonacijos dažnos užkalbėjimuose, keiksmuose (Sauka L. 2004: 21); maginė intencija užkalbėjimo tekste reiškia kaip pageidavimas, nurodymas, įsakymas, prašymas, linkėjimas ir pan. (Vaitkevičienė 2008: 9–10).

- SLT – *Smulkioji lietuvių tautosaka, XVII–XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius, 1956.
- VLPŽ – *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, sudarė K. B. Vosylytė, Vilnius, 1985.
- VPŽ – [Motiejus Valančius]. *Patarles Zemajcziu*, [s. I.], [1867].
- Wand – *Deutsches Sprichwörter-Lexicon: ein Hausschatz für das deutsche Volk*, Bd. 1–5, herausgegeben von K. F. M. Wander, Leipzig, 1867–1880.
- БМ – *Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік*, Мінск, 2004.
- БФ – *Беларускі фальклор: Энцыклапедыя*, т. I–II, Мінск, 2005–2006.
- Даль – *Пословицы русского народа: Сборник В. Даля*, Москва, 1957.
- Даль С – Владимир Даль. *Толковой словарь живого великорусского языка*, т. 1–4, Москва, 1955.
- МС – *Мифологический словарь*, гл. ред. А. М. Мелетинский, Москва, 1990.
- СД – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 1–3, под редакцией Н. И. Толстого, Москва, 1995–2004.
- СМ – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*, издание 2-ое, Москва, 2002.

LITERATŪRA

- Balys Jonas 1993. *Lietuvių kalendorinės šventės: Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai*, Vilnius.
- Balys Jonas 1998. *Raštai*, t. 1, parengė Rita Repšienė, Vilnius.
- Balys Jonas 2002. *Raštai*, t. 2, parengė Rita Repšienė, Vilnius.
- Bystroń Jan st. 1933. *Przysłowia polskie*, w Krakowie.
- Buračas Balys 1993. *Lietuvos kaimo papročiai: Straipsnių rinkinys*, parengė A. Degutis, V. Jankauskas, V. Milius, Vilnius.
- Frazer James 1993. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, Wordsworth editions (printed and bound in Finland).
- Greimas Algirdas Julius 1990. *Apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago.
- Grigas Kazys 1976. *Lietuvių patarlės*, Vilnius.
- Grigas Kazys 1987. Apie tarptautines patarles, kn.: *Patarlių paralelės: Lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų... atitikmenimis*, Vilnius, p. 14–33.
- Grigas Kazys 1992. Mitologijos atgarsiai lietuvių frazeologijoje, kn.: *Ikikrikščioniškosios Lietuvos kultūra*, Vilnius, p. 146–154.
- Grigas Kazys 1998. Šiuolaikinė paremiologija. Problemos ir perspektyvos, *Tautosakos darbai*, [t.] VIII (XV), p. 128–136.
- Grigas Kazys 2001. Kai kurios patarlių prasmų mįslės, *Tautosakos darbai*, [t.] XV (XXII), p. 103–120.
- Hoffmann-Krayer Eduard 1927. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. 1, herausgegeben unter besonderer mitwirkung von E. Hoffmann-Krayer und mitarbeitenden zahlreicher fachgenossen von Hanns Bächtold-Stäubli, Berlin und Leipzig.
- Jasiūnaitė Birutė 2007. Žemaičių formuliniai keiksmi, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXIV, p. 257–263.
- Kerbelytė Bronislava 1993. Algirdas Julius Greimas – mitologinių tekstų aiškintojas, *Tautosakos darbai*, [t.] II (IX), p. 44–53.
- Kerbelytė Bronislava 1997. Pieną atimančios ir ant šluotos skraidančios raganos: fantastika ir tikrovė, *Tautosakos darbai*, [t.] VI–VII (XIII–XIV), p. 61–75.
- Kerbelytė Bronislava 1999. Raganos joja žimiaiuti, kn.: *Augalų ir gyvūnų simboliai*, sudarė Elvyra Usačiovaitė, Vilnius, p. 237–247.
- Kopaliński Władysław 2001. *Žodynas: XX amžiaus įvykiai, sąvokos ir mitai*, Vilnius.
- Kulakauskienė Dovilė 2005. Eitinė ir maginė nuogumo samprata lietuvių kultūroje, kn.: *Lyčių samprata tradicinėje kultūroje: Konferencijos medžiaga*, Vilnius, p. 35–44.
- Laurinkienė Nijolė 1998. Mito specifika ir jo ryšys su tautosaka, *Tautosakos darbai*, [t.] VIII (XV), p. 83–89.
- Lecouteux Claude 2006. *Germanų mitologijos žodynas*, Vilnius.
- Norrick Neal R. 1994. Proverbial Emotions: How Proverbs Encode and Evaluate Emotion, *Proverbium*, [vol.] 11, p. 207–215.

- Sauka Donatas 1970. *Tautosakos savitumas ir vertė*, Vilnius.
- Sauka Leonardas 2004. Tikėjimų, burtų ir prietarų pasaulis, kn.: *Juodoji knyga*, surinko Jonas Basanavičius, (*Jono Basanavičiaus biblioteka*, t. 12), Vilnius, p. 5–22.
- Smith John B. 2005. Riding Knives to London, *Proverbium*, [vol.] 22, p. 397–401.
- Taylor Archer 1931. *The Proverb*, Cambridge.
- Taylor Archer 1975. *Selected Writings on Proverbs*, (*FF Communications*, No. 216), edited by Wolfgang Mieder.
- Tatariūnienė Rita 2000. Raganos vaizdinys lietuvių liaudies kalendorinėse šventėse bei apeigose, *Liaudies kultūra*, Nr. 3, p. 15–19.
- Vaicekauskas Arūnas 2009. Lietuviškos Joninės: nuo kaimo bendruomenės iki šiuolaikinės miesto šventės, *Liaudies kultūra*, Nr. 4, p. 33–38.
- Vaitkevičienė Daiva 1998. Tikėjimų struktūros klausimu, *Tautosakos darbai*, [t.] VIII (XV), p. 90–99.
- Vaitkevičienė Daiva 2001. *Ugnies metaforos*: Lietuvių ir latvių mitologijos studija, Vilnius.
- Vaitkevičienė Daiva 2008. Užkalbėjimas kaip žodžio magijos žanras, kn.: *Lietuvių užkalbėjimai: gydyto formules*, parengė Daiva Vaitkevičienė, Vilnius, p. 9–13.
- Vėlius Norbertas 1977. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*, Vilnius.
- Vėlius Norbertas 1983. *Senovės baltų pasaulėžiūra*, Vilnius.
- Zavjalova Marija 1998. Daiktų pasaulis lietuvių užkalbėjimuose, *Tautosakos darbai*, [t.] VIII (XV), p. 149–162.
- Зеленин Дмитрий 1991. *Восточнославянская этнография*, Москва.
- Цивьян Татьяна 1985. Мифологическое программирование повседневной жизни, kn.: *Этнические стереотипы поведения*, под редакцией А. К. Байбурина, Ленинград, p. 154–178.

PROVERBIAL PHRASE
OLD WOMAN COULD RIDE ON THAT KNIFE TO RĪGA:
MYTHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE IMAGE

GIEDRĖ BUFIENĖ

Summary

In this article, the Lithuanian, Polish, Russian, English, German and Dutch variants of the proverbial phrase in question are surveyed and analyzed. The Lithuanian variants have been picked out from the systematic card-file catalogue of the Lithuanian proverbs and proverbial phrases, stored at the Institute of Lithuanian Literature and Folklore (altogether, 77 variants have been found). Corresponding phrases from other European languages were collected from various printed sources. As revealed by comparison of the texts, their meaning and situations of usage (according to the available comments and the closest linguistic context) are similar in all the analyzed languages: the humoristic phrase is employed to describe a dull knife (sometimes – a scythe, axe or other iron tools). The lexical composition is somewhat more varied, yet certain integral moments are constantly repeated: i. e. a motif of riding on a knife, a motif of nudity, and a distinct place name. These similarities allow for suggesting the existence of genetic connection between all international variants; moreover, the nations having used or still using them are characterized by quite similar beliefs and customs. The texts that are closest to the original pattern have retained *Hexe* and / or *Blocksberg*. Several such variants have been preserved in Schleswig-Holstein, Mecklenburg (in German) and in Friesland – a historical region of Holland and Germany at the North Sea (in Dutch). All these places are situated comparatively close to the Brocken Mountain (in Harz), which is identified as Blocksberg, an enchanted mountain of German folk legends, on which gatherings of witches used to take place; or other mountains / hills by the same name are located in the above-mentioned regions. Interestingly enough, the texts retaining the mythical realities and recorded in the middle of the 19th century, are not the most ancient ones. Thus geographical surroundings seem to have been a more important factor affecting their development.

The old age of the phrase in question is also indicated by its international popularity: its variants have been found in six languages of Eastern, Middle and Western Europe. Yet an even more significant moment is its origin: this phrase could have been composed in a period of unquestionable belief in the existence

of witches, and not later. Its oldest recordings come from the first half of the 18th century (the German one from 1726, the English – from 1738). Yet in the light of knowledge that legends about Blocksberg had been spreading since the 14th century, the dating of the proverbial phrase's origin could probably be moved a couple of centuries back, since the bilingual variants recorded in the first half of the 18th century clearly testify the wide popularity of this phrase and its spread at least across the Germanic lands.

In the course of development of the proverbial phrase in question, the *witch* was replaced by a pronoun or ceased to be mentioned at all, while instead of Blocksberg, names of various real cities came to be used. The cause of this was process of euphemization: unnecessary mentioning of witch tended to be avoided. The Lithuanian variants have an original detail: an *old woman* (instead of the *witch*); Lithuanian mythological vocabulary is generally characterized by the numerous euphemistic substitutes (e. g., the devil, as an exceptionally dangerous being, has over 400 of euphemistic names). Substitutes for Blocksberg are numerous in all the analyzed languages: e. g., Rīga, Warsaw, Cracow, Gdansk, Paris, London, Rumford, Rome, Cologne, etc. These differences belong to the level of expression and therefore could be regarded as peripheral, because underneath them, semantic similarities can be discerned.

The article also presents a detailed survey of popular beliefs and customs that could have influenced the appearing of this proverbial phrase, such as riding / flying of witches to the Sabbath, the sacred quality of iron and knife in the mythical worldview, the importance of nudity in practical magic. In the recent centuries, when the old beliefs have fallen out from usage, the humoristic element started to prevail in the use of this phrase, which corresponds to the general functional tendency of the genre.

Gauta 2009-09-17